Szebelédi Zsolt

Az Apponyi-gyűjtemény vízjelvizsgálatának lehetőségei a könyv- és papírtörténeti kutatásban

Rövid tanulmányomban néhány példát felvonultatva az Apponyi-gyűjtemény vízjelvizsgálatának lehetséges hozadékait mutatom be a könyvtörténeti és papírtörténeti kutatás összefüggésében.

Apponyi Sándor (1844–1925) *Hungarica*-gyűjteménye az Országos Széchényi Könyvtár egyik kiemelkedő értékű állományegysége. A több mint 3300 darabból álló gyűjteményből az eredeti katalógus 2947 kiadványt ír le.[1] A Régi Nyomtatványok Tára számára a gyűjteményrész teljes körű feltárása hosszú távú cél, amely több irányban valósulhat meg: tartalmi, műfaji, nyelvi, területi, *possessor*okra vonatkozó, kötéstörténeti, valamint papír- és vízjeltörténeti szempontból. Utóbbi területen különösen fontos feladat a kötésekhez tartozó előzéklapok és belívek vízjeleinek feltárása és szisztematikus regisztrálása, amely korábban nem történt meg.

A *Hungarica*-gyűjtemény nyomtatványainak belíveiben található vízjelek puszta regisztrálása is rendkívül nagy feladatot jelentett volna, ezért a kutatást a kötéstáblákhoz tartozó előzéklapok vizsgálatával és vízjeleinek lejegyzésével kezdtem meg. A munka során a gyűjtemény kötetei egyenként kerültek átvizsgálásra; mindeddig mintegy 2300 darab feldolgozása történt meg. Minden fellelhető vízjel- vagy vízjeltöredék rögzítésre került, egyelőre kéziratos formában, amelyet a későbbiekben célszerű egy adatbázisban is rendszerezni és összesíteni. Amennyiben a vízjel alapján azonosítható volt a papír készítője, illetve a papírmalom vagy papírgyár, megkezdődött az adott műhely történetének és működési idejének feltárása is, ami lehetőséget nyújt a kötések keletkezési idejének pontosítására.

A vizsgálat egyik fő célja a Magyar Vízjel Adatbank (MVA) gyarapítása a *Hungarica*-gyűjteményben található, eddig nem dokumentált, illetve meghatározott időpontokhoz eddig nem kapcsolható vízjelek feldolgozásával. A papírok eredetének és használatának feltérképezése révén olyan kiegészítő adatok nyerhetők, amelyek más kötések datálásához is támpontot adhatnak. A gyűjteményben felülreprezentáltak a 19–20. századi kötések. Ezek előzékleveleinek vízjelvizsgálata segíthet feltárni, hogy e két évszázad könyvkötői milyen papírfajtákat, gyártókat és beszállítókat részesítettek előnyben. Az így nyert adatok hozzájárulhatnak a korszak anyaghasználatának, valamint a könyvkötői műhelyek és beszállítói hálózatok működésének pontosabb rekonstruálásához.

[1] Apponyi 1903–1927.

DOI 10.17167/mksz.2026.2.292-302

Könyvszemle_2026_2_Könyv.indb 292 2026. 10. 05. 17:31:55

Amennyiben a könyvkötő személye is ismert, az adott műhelyre jellemző papírtípusok azonosítása tovább pontosíthatja a műhelyek kapcsolatrendszeréről és gyakorlatáról alkotott képet. A kutatás általánosabb célja a *Hungarica*-gyűjtemény jelenlegi állapotának felmérése, valamint a kötések tartósságának és anyaghasználatának vizsgálata állományvédelmi szempontból is.

Az alábbiakban a gyűjtemény egyes köteteiben talált vízjelek közül mutatok be néhány darabot; az anyag jellegéből fakadóan a bemutatott vízjelek többnyire töredékesek. A vízjelekkel együtt röviden ismertetem az azokat alkalmazó papírmalmokat és gyárakat is.

A feltárt vízjelek között számos jelentős európai papírmalom termékei azonosíthatók. Ilyen az egyik legrégibb, ma is működő műhely, az Arches papírmalom – ma papírgyár –, amelyet 1492-ben alapítottak Franciaországban, Épinal közelében.[2] A szakirodalom szerint a 15. századi könyvművészet csúcsteljesítményének számító, 1493-ban kinyomtatott Nürnbergi krónika (Schedel krónika) lapjaiban már az Arches papírmalom vízjelei tűnnek fel.[3]

1. ábra. *Arches papírmalom vízjele*

[2] „Geschiedenis van Arches”, Polymetaal (https://www.polymetaal.nl).

[3] Pelbárt 2012, 41; OSZK RNYT Inc. 87.

A 19. század közepén Auguste Morel szerezte meg a malmot, majd unokaöccse, Bercioux és Albert Masure közreműködésével bővítette a termelést; 1865-re már 27 merítőkád működött az üzemeikben. Az MBM monogram-vízjel tulajdonképpen egy papírminőséget jelző betűkód, amely az M = Morel, B = Bercioux, M = Masure neveket takarja.[4]

2–3. ábra. *Az MBM monogram-vízjel*

Az előzéklevélként előszeretettel használt ún. Ingres d'ARCHES MBM papír 1869-ben jelent meg. Az Ingres papír a nevét Jean-Auguste-Dominique Ingres (1780–1867) francia klasszicista festőről és grafikusról kapta, aki Barthélémy de Cansonnak (1774–1859), a Canson–Montgolfier cég vezetőjének közreműködésével segített kifejleszteni egy művészeti célokra alkalmas, semleges pH-jú, magas rongytartalmú (65%) papírt. Ezt először a VIDALON papírmalomban készítették, amelyet 1860-ra Franciaország legnagyobb papírgyárává fejlesztettek. Az Arches tulajdonosait ez a Canson-féle papír inspirálta.[5]

Különösen gyakran található a nyomtatványokban egy MICHALLET név-vízjeles papír, amelynek pontos háttere a szűkös szakirodalom miatt egyelőre nem teljesen tisztázott.[6]

[4] Pl. OSZK RNYT App. H. 288.
[5] Szebelédi 2023.
[6] Pl. OSZK RNYT App. H. 772.

4. ábra. *MICHALLET név-vízjeles papír*

A témáról egy neves papírtörténész, Louis André (1960–2019) tartott előadást egy papírtörténeti konferencián, amely azonban a kutató halála miatt nem jelent meg nyomtatásban. Az interneten fellelhető beszámoló szerint a vízjel nem közvetlenül papírgyártóhoz, hanem egy papírkereskedéshez köthető. Ugyanezen forrásra hivatkozva valószínűsíthető, hogy a vízjelet a Pancrace Michallet által 1850-ben alapított cég rendelte meg cégjelzésként.[7] A vízjel mellett gyakran kalligrafikus „SM" monogram is megjelenik.[8]

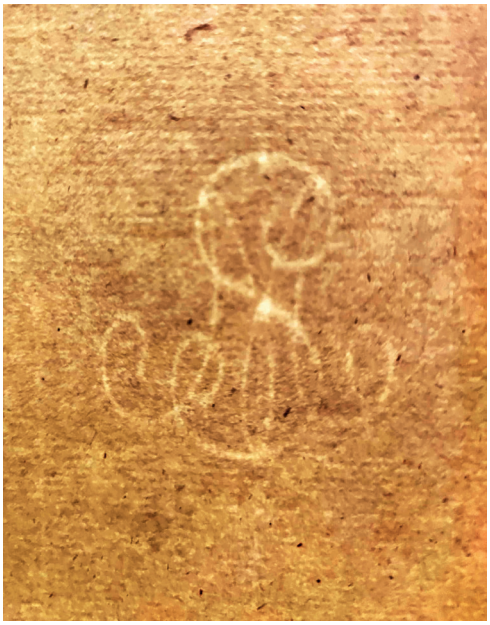

5. ábra. *„SM" monogram*

[7] André 2011.
[8] Pl. OSZK RNYT 1145.

A papírt a 19. században többek között Georges Seurat (1859–1891) használta, és munkássága révén ez a papírtípus szélesebb körben is ismertté vált.[9]

Holland papírkészítők termékei is gyakran megjelennek az előzéklevelek között. Ezen belül kiemelkedik a Van Gelder vállalat, amelyet 1783-ban Pieter Smidt van Gelder alapított, és amely később Hollandia legnagyobb papírgyártójává vált.[10] Különösen érdekes a több nyomtatvány papírjában feltűnő, androgün, szalagot tartó és egy gömbön egyensúlyozó Fortuna istennőt ábrázoló vízjel.[11]

6. ábra. *Fortuna istennőt ábrázoló vízjel*

Ezt eredetileg a szintén holland Van der Ley által alapított és működtetett Het Fortuin malom alkalmazta, az ábra alatt rendszerint VDL monogrammal.[12] Ez azt is jól mutatja, hogy mennyire körültekintően kell eljárni a vízjelek készítőjének azonosításakor. Az Apponyi-gyűjtemény példányaiban ugyanis a Fortuna-ábrázolás alatt egyetlen esetben sem találkozunk VDL monogrammal; ezzel szemben társvízjelként a Van Gelder név töredékes formában rendszeresen előfordul. Ennek magyarázata, hogy a Van der Ley cég 1837-ben eladta a Het Fortuin malmot a Van Gelder válla-

[9] „Seurat and His Systematic Study of Light", Guggenheim Bilbao Museum (https://www.guggenheim-bilbao.eus/en/did-you-know/seurat-and-his-systematic-study-of-light?utm_source).

[10] Ehrich 2024, 38–39.

[11] OSZK RNYT App. H. 510.

[12] Churchill 1935, nr. 193; „Historie", Het Fortuin Fonds (https://www.hetfortuinfonds.nl,,-Papiermolen Het Fortuin – Van Gelder Schouten (van wind naar stoom)", Stichting Zaanse Papiergeschiedenis (https://zaansepapiergeschiedenis.nl/).

latnak.[13] Az új tulajdonos megtartotta a Fortuna-vízjelet, azonban a VDL monogramot elhagyta, és helyette a Van Gelder nevet alkalmazta társvízjelként.

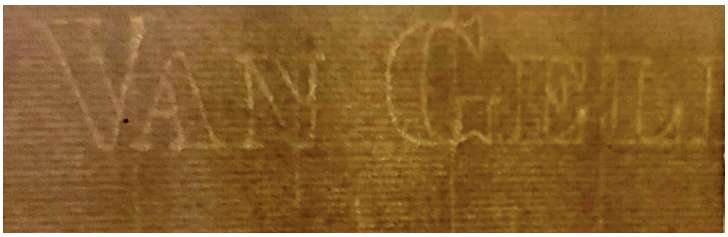

7. ábra. *A Van Gelder név*

Ez a vízjelváltozat a szakirodalomban is adatolt.[14] A Van Gelder cég 1855-ig birtokolta a malmot, amikor a Honig cégnek adták el, így a kötés jellemzőit is figyelembe véve valószínűsíthető, hogy az érintett köteteket ebben az időszakban, tehát 1837–1855 között kötötték újra.[15]

Hasonlóan jelentős számban fordulnak elő a már fentebb említett C. & J. Honig cég jellegzetesen erős, fehér, szinte kartonvastagságú merített papírjai. Számos vízjelük ismert; az Apponyi-gyűjtemény kiadványaiban rendszerint a koronás strasbourgi liliomot ábrázoló vízjel jelenik meg C. & J. Honig név-vízjellel.[16]

8–9. ábra. *A C. & J. Honig cég vízjelei*

[13] „Fortuin papiermolen Het”, Stichting Zaanse Papiergeschiedenis (https://zaansepapiergeschiedenis.nl).

[14] Heawood 1950, nr. 1365.

[15] „Van Gelder Zonen – beknopt overzicht”, Stichting Zaanse Papiergeschiedenis (https://zaansepapiergeschiedenis.nl).

[16] Pl. OSZK RNYT App. H. 1085.

A céget 1709-ben alapította Cornelis Honig és testvére, Jan Honig, majd később Cornelis fia, Jakob lépett Jan helyébe. A Honig család kihalását követően a Breet család vitte tovább a vállalkozást, megtartva a C. & J. Honig márkanevet, ami jól példázza a minőséget jelölő márkajelzés kontinuitását tulajdonosváltás esetén is.[17]

Több esetben előfordulnak Nagy-Britanniából származó papírok is, különösen a Whatman-vízjellel ellátott példányok.[18] Az idősebb Whatman nevéhez fűződik a velinszita feltalálása, amelynek köszönhetően a velinpapírok felülete sima, bordázat nélküli lett. Az ifjabb Whatman 1793-ban eladta a malmot a maidstone-i Hollingworth fivéreknek, akikhez William Balston (1759–1849) is társult, és a korábbi J. WHATMAN-vízjelet továbbra is használták. A vízjel használatának története később bonyolultabbá vált: Balston kiválása után saját malmot alapított Springfieldben, így a korábban alapított Turkey Mill és az újabb Springfield Mill párhuzamosan alkalmazta a J. WHATMAN-vízjelet. A megkülönböztetés érdekében Balston springfieldi üzeme a rövidebb változatot használta, míg Hollingworthék rendszerint kiegészítették azt a Turkey Mill név-vízjellel.[19] A J. WHATMAN-vízjel használati joga 1859-ben végleg a Springfield Millhez került. Az Apponyi-gyűjtemény egyik példányában található, 1820-as és 1821-es évszámot tartalmazó vízjelek fontos támpontot nyújtanak a papír készítésének és az esetleges újrakötés idejének meghatározásához.

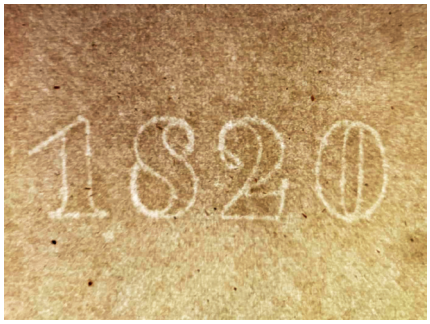

10–11. ábra. *J. WHATMAN-vízjelek*

Megemlítendő, hogy kisebb számban magyarországi papírgyárak termékei is előfordulnak az előzéklevelekben, és sok esetben már a kötések alapján előre sejthető, hogy milyen vízjellel találkozunk.

Az egyik rendszeresen előforduló vízjel a diósgyőri papírgyárhoz köthető. Két gyakori típusa ismert: a „DIOS GYÖRI” felirat-vízjel, amely rendszerint egy Sz monogram-vízjelből és egy 2-es szám-vízjelből álló társvízjellel együtt fordul elő.[20]

[17] „Lagedijk 80 Zaandijk – Honig Breethuis”, Stichting Zaanse Papiergeschiedenis (https://zaansepapiergeschiedenis.nl).

[18] Pl. OSZK RNYT 2024.

[19] Cleevely, Nelson, Oliver 2003, 195–198.

[20] Pl. OSZK RNYT App. H. 237.

12–13. ábra. *A diósgyőri papírgyár vízjelei*

A felhős papírháttér és a vízjel mélysége alapján is egyértelmű, hogy hengerszitás géppapír vízjeléről van szó. A vízjel a szakirodalomban is dokumentált.[21] A Diósgyőrben 1782-től működő papírmalmot 1878-ban Kolba Mihály iglói papírmalomtulajdonos vette meg, és az üzem korábbi nevét Kolba Mihály és Fia Papírgyára névre változtatta. Két évig valójában még malomként működött a cég, majd 1880-ban vásárolt egy hengerszitás papírgépet, amely 1890-ig működött.[22] Az előzéklevélben látható vízjel is ezen a gépen készült. A márványozott kötés maga is megerősíti, hogy ebben az időszakban köthették át a nyomtatványt. Szintúgy jellegzetes és gyakran előforduló kötésük van azoknak a kiadványoknak is, amelyek előzékleveleiben a diósgyőri védjegy-vízjellel találkozhatunk. A papír egyértelműen géppapír, a vízjel elmosódott kontúrjai és sekélysége mutatja, hogy ez már egy síkszitás papírgépen készült.[23]

14. ábra. *A síkszitás papírgépen készült vízjel*

[21] Pelbárt 2016, 28.
[22] Pelbárt 2017, 33–34.
[23] pl. OSZK RNYT App. H. 718.

Mivel a tölgyfaleveles vízjelet először 1899-ben jegyezték be, ezek a kötések már a 20. századhoz köthetők.[24]

Szintén gyakran előfordul a Budafokon 1923-ban létesült, és a következő évtől termelést folytató Első Magyar Cartonlemezgyár Rt. (CLB) emblémájának vízjelváltozata.[25]

15. ábra. *A CLB-vízjel*

Az első években a gyár még csak egyetlen, Ward–Leonard-rendszerű villamos meghajtású kartongéppel rendelkezett, azonban 1928-ban egy Escher Wyss típusú, kombinált papír- és kartongyártásra alkalmas gép is üzembe állt. Az Apponyi-gyűjteményben található előzékleveleik – figyelembe véve a papírok négyzetmétertömegét – minden bizonnyal ezzel a géppel készültek.[26] A CLB-vízjeles előzéklevelek alapján megállapítható, hogy az érintett kötések már Apponyi Sándor halála után, a gyűjtemény Országos Széchényi Könyvtárba kerülését követően készültek, ami pontosabb kronológiai besorolást tesz lehetővé.

Az eddigi eredmények azt mutatják, hogy a vízjelvizsgálat nemcsak a Magyar Vízjel Adatbank bővítéséhez járul hozzá, hanem új összefüggéseket is feltár a papírtörténet, a könyvkötészeti kutatás, a gyűjteménytörténet és az állományvédelem között. Az eddig feldolgozott anyag alapján végleges statisztikai következtetések levonására még nincs lehetőség, mivel a vízjelek kéziratos regisztrálása után szükség van az adatok táblázatos rendszerezésére, egységesítésére és meny-

[24] *Központi Védjegy-Értesítő*, 1909/9, 879; Pelbárt 2021, nr. 601.

[25] *Központi Védjegy-Értesítő*, 1930/2, 17.; *Központi Védjegy-Értesítő*, 1931/1, 3.; pl. OSZK RNYT App. H. 376.

[26] Szebelédi 2023, 41.

nyiségi kiértékelésére. Néhány tendencia azonban már most is kirajzolódik. Úgy tűnik, hogy a gyűjtemény kötései között különösen jelentős arányban vannak jelen a 19–20. századi átkötések, illetve a könyvtári használat során készült kötések. Ezek előzéklevelei között több esetben ugyanazon papírmalmok vagy papírgyárak termékei ismétlődnek, ami arra utal, hogy bizonyos kötéstípusokhoz, illetve műhelyekhez meghatározott papírbeszerzési gyakorlat kapcsolódhatott.

A *Hungarica*-gyűjtemény kötéseinek anyaghasználata így nemcsak technikatörténeti, hanem műhelytörténeti és gyűjteménytörténeti szempontból is új megvilágításba kerül. Bizonyos kötéstípusoknál már most kimutatható, hogy az előzéklapok papírja egyetlen gyártótól származik, míg más esetekben a preferált papírtípusok azonosítása lehetőséget ad az egyes könyvkötő műhelyek anyaghasználatának feltérképezésére. A CLB-vízjeles előzéklevelek vizsgálata külön is igazolta, hogy az érintett kötések Apponyi Sándor halála után, már az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményébe kerülését követően készültek, így a kötések keletkezési ideje pontosabban meghatározható. Mindez jól jelzi, hogy a vízjelvizsgálat a papírtörténeti azonosításon túl a kötések provenienciájának, használattörténetének és intézményi feldolgozásának vizsgálatához is fontos támpontokat kínál.

Hivatkozott irodalom

André 2011.
André, Louis, Les papiers à dessin au XIXe et au XXe siècle = *Le papier à l'œuvre*, Paris, Louvre, 2011, 88–89.

Apponyi 1903–1927.
Apponyi Sándor, *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, I–IV, München, Jacques Rosenthal, 1903–1927.

Churchill 1935.
Churchill, W. A., *Watermarks in Paper in Holland, England, France, etc. in the XVII and XVIII Centuries and Their Interconnection*, Amsterdam, Menno Hertzberger & Co., 1935.

Cleevely, Nelson, Oliver 2003.
Cleevely, R. J., Nelson, E. C., Oliver, E. G. H., *More accurate publication dates for H. C. Andrews'* The Heathery*, particularly volumes 5 and 6 = Bothalia*, 33(2003):2, 195–198.

Ehrich 2024.
Ehrich, Martha Emilie, *The Dutch Paper Industry from 1580 to the Present: The Survival of a Long-Established Industry*, London, Palgrave Macmillan, 2024. https://doi.org/10.1007/978-3-031-54324-1

Haewood 1950.
Heawood, Edward, *Watermarks mainly of the 17th and 18th centuries = Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia, or Collection of Works and Documents Illustrating the History of Paper*, Hilversum, The Paper Publications Society, 1950.

Pelbárt 2012.
Pelbárt Jenő, *Egy nevezetes, latin nyelvű Schedel-kódex vízjelei, 1493 = Magyar Vízjel*, 19(2012), 27–42.
Pelbárt 2016.
Pelbárt Jenő, *Szám-vízjelek – vízjelszámok = Magyar Vízjel*, 35(2016), 13–44.
Pelbárt 2017.
Pelbárt Jenő, *„235 éves a diósgyőri papíripar (1782–2017)" = Papíripar*, 61(2017), 3–4, 31–40.
Pelbárt 2021.
Pelbárt Jenő, *Hét évszázad vízjelei Magyarországon (1310–2010),* Bp., M. Papír- és Vízjeltörténeti Társaság, 2021.
Szebelédi 2023.
Szebelédi Zsolt, *André de Hevesy La bibliothèque du roi Matthias Corvin című könyvének francia és magyar vízjelei = Magyar Vízjel*, 63(2023), 39–41.

Szebelédi, Zsolt

Potentials of Watermark Analysis in the Apponyi Collection for Studies in Book- and Paper-History

Holding foreign sources of primary importance as well as some unique items, Sándor Apponyi's *Hungarica* Collection is one of the most valuable units in the Department of Early Printed Books of the National Széchényi Library. While the material's content has been thoroughly investigated, another aspect has so far been neglected: the watermarks on the flyleaves of the individual volumes have not received scholarly attention. In preparation for my presentation, I examined one-third of the entire material, recorded and – when it was possible – identified each watermark that I found. Based on a selection of examples, my paper demonstrates how the study of watermarks, the identification of the manufacturing company and the workshop can enrich research into the Collection with additional information.

Keywords: watermark research, paper history, bookbinding, Apponyi Collection.